



MOLIYA VA BANK ISHI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK-MOLIYA AKADEMIYASI ILMIY JURNALI



Тижорат банкларида операцион рискларни баҳолашнинг назарий асослари

Раббимов Жаҳонгир Эшбоевич

Тошкент Молия Институти мустақил изланувчиси

Ёзишмалар учун электрон почта: rabbimov@outlook.com

Мақола ҳақида маълумот

Топширилган вақти: 02.10.2023

Қабул қилинган вақти: 16.10.2023

Таянч сўз ва иборалар:

Операцион риск, Операцион рискларни баҳолаш, COSO ERM, Сунъий интеллект, Уч чизиқли мудофаа модели, Базел II.

Аннотация

Ушбу илмий мақола тижорат банкларида операцион рискларни баҳолашнинг назарий асосларини ўрганишга қаратилган. Нотўғри ёки муваффақиятсиз ички жараёнлар, инсон омили ёки тизим фаолиятидаги носозликлар натижасида йўқотиш хавфи сифатида тавсифланган операцион риск молиявий институтлар учун жиддий ташвишга айланган. Турли асослар ва методологияларни ўрганиш орқали ушбу мақола тадқиқотчиларни, амалиётчиларни ва регуляторларни операцион рискларни самарали аниқлаш, ўлчаш ва камайтириш учун зарур маълумотлар билан таъминлашга қаратилган. Назарий асосларни ўзлаштириб, амалиётга татбиқ этиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш орқали тижорат банклари ўз барқарорлигини ошириши, узоқ муддатли барқарорликни таъминлаши ва бугунги динамик молиявий жараёнда тижорат банкларининг манфаатларини ҳимоя қилиши мумкин.

Theoretical basis of assessment of operational risks in commercial banks

Rabbimov Jakhongir Eshboyevich

Independent researcher of Tashkent Financial Institute

Corresponding author: email: rabbimov@outlook.com

ARTICLE INFO

Received: 02.10.2023

Accepted: 16.10.2023

Key words: *Operational risk, Operational risk assessment, COSO ERM, Artificial intelligence, Three-line defense model, Basel II.*

Abstract

This scientific article is aimed at studying the theoretical foundations of operational risk assessment in commercial banks. Operational risk, defined as the risk of loss due to faulty or failed internal processes, human factors, or system performance failures, has become a serious concern for financial institutions. Researchers, practitioners, and regulators will benefit from this paper by exploring different frameworks and methodologies for identifying, measuring, and mitigating operational risks. By mastering theoretical frameworks and solving practical implementation problems, commercial banks can increase their stability, ensure long-term stability, and protect the interests of commercial banks in today's dynamic financial process.

Кириш

Бугунги кунда жадаллик билан технологик ривожланиб бораётган даврда тижорат банклари операцион рискларни самарали бошқаришда кўплаб муаммоларга дуч келишмоқда. Ички жараёнлар, инсон омили, тизимлар ёки ташқи ҳодисалар натижасида юзага келадиган йўқотиш потенциаллини ўз ичига олган операцион риск молиявий институтларнинг барқарорлиги учун муҳим аҳамиятга эга. Шундай қилиб, операцион рискларни баҳолашнинг назарий асосларини тушуниш потенциал рискларни камайтиришга ва уларнинг умумий рискларни бошқариш стратегияларини яхшилашга интилаётган тижорат банклари учун жуда муҳимдир.

Операцион рискларни баҳолаш нафақат потенциал рискларни аниқлашни, балки банкнинг молиявий саломатлиги ва ишчанлик обрўсига таъсирини миқдорий баҳолашни ҳам ўз ичига олади. У банклар учун потенциал йўқотишларни камайтириш, операцион самарадорликни ошириш ва ресурсларни фаол бошқариш ва тақсимлашда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Бироқ, банклар дуч келадиган хатарларнинг хилма-хиллигини ва молиявий индустриянинг динамик табиатини ҳисобга олган ҳолда, операцион рискларни баҳолашнинг мураккаб манзарасини бошқариш жуда қийин вазифа бўлиб қолаверади.

Ушбу мақола операцион рискларни баҳолаш учун бир нечта назарий асосларни ўрганади, жумладан, кенг тан олинган Уч чизиқли мудофаа модели, Базел II ва III структуралари ва COSO ERM асослари. Ушбу асосларни ўрганиб чиқиб, биз банклар операцион рискларни самарали баҳолаш, ўлчаш ва бошқариш учун қабул қилиши мумкин бўлган турли ёндашувларни тўлиқ тушунишни мақсад қилганмиз.

Бундан ташқари, ушбу мақола рискни аниқлаш, ўлчаш, риск мониторинги ва рискни камайтириш стратегияларини ўз ичига олган операцион рискни баҳолашнинг асосий таркибий қисмларини кўриб чиқади. Ушбу муҳим элементларни тушунган ҳолда, тижорат банклар рискларни ишончли бошқариш тизимларини ишлаб чиқиши ва операцион рискларни проактив равишда аниқлаш, ўлчаш ва камайтириш қобилиятини ошириши мумкин.

Назарий асослар операцион рискни баҳолаш учун мустақкам асос яратса-да, тижорат банклари дуч келадиган амалиёт муаммоларини эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Ушбу мақола банклар операцион рискларини баҳолаш тизимини қабул қилишда дуч келадиган амалий қийинчиликлар ва чекловларини кўриб чиқади. Ушбу қийинчиликларни тан олган ҳолда, банк тизимининг илғор амалиётларига мослашиш учун рискларни бошқариш стратегияларини аниқ белгилаб олишлари лозим.

Адабиётлар шарҳи

Меъёрий ҳужжатларда операцион таваккалчилик — банк ички жараёнларининг лозим даражада эмаслиги, ходимлар ёки бошқа шахсларнинг қасддан ёки эҳтиётсиз ҳаракатлари, банкнинг ички тизимларидаги хатоликлар ёки ташқи ҳодисалар таъсири натижасида зарар (йўқотиш) кўриш ва (ёки) режалаштирилган даромадни олмаслик эҳтимоллиги[1] дея эътироф этилган.

Blacker K. операцион риск – ички ёки ташқи хатолар натижасида юзага келадиган йўқотиш хавфи, дуч келадиган иқтисодий йўқотиш хавфи жараёнларни, тизимларни, инсон ресурсларини ёки ташқи муҳитни нотўғри ёки етарли даражада бошқариш ва бошқариш натижасида ташкил этиш[2:23-33] деб таъриф беради.

Borodovsky L., Lore M. Eds операцион рискни бизнес жараёнларининг нотўғри тузилиши, ички назорат тартиб-қоидаларининг самарасизлиги, ходимларнинг рухсатсиз ҳаракатлари, техноло-гик носозликлар ва ташқи таъсирлар натижасида тўғридан-тўғри ёки билвосита йўқотиш хавфи[3:832] сифатида кўради.

Шунингдек, Базел қўмитасининг 2022 йил чиққан “Операцион риск учун рискка тортилган активларни ҳисоблаш” йўриқномасида “Операцион риск - бу нотўғри ёки муваффақиятсиз ички жараёнлар, одамлар ва тизимлар ёки ташқи ҳодисалар натижасида йўқотишлар rischi сифатида тушунилади”[4:3] дея таъкидланади.

Операцион риск – бу ташкилотнинг ички тузи-лишида доимо пайдо бўладиган кўплаб муаммолар ва мураккабликлар учун берилган “ном”[5:577-599].

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, опера-цион риск бу банкнинг ички тартиб ва жараёнла-ри, ўз ходимлари ёки бошқа шахслар томонидан бузилиши натижасида келиб чиқадиган зарарлар, номутаносибликлар технологик ва бошқа хавф хат-тарлар деб тариф беришимиз мумкин.

Тадқиқот методологияси

Мақолада, тижорат банкларида Операцион рискларни аниқлаш бошқариш, баҳолаш, таҳлил қилишда эътиборга олиниш лозим бўлган жиҳатларни тадқиқ этиш бўйича хорижий ва маҳаллий олимлар томонидан бажарилган илмий тадқиқот ишларининг илмий хулосалари ва муаллифларнинг амалий тажрибалари асосида мустақил ёндашувлар шакллантирилди.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси

1-бўлим: Операцион риск тушунчаси. Ушбу бўлимда биз операцион риск тушунчаси ва унинг тижорат банклари нуқтаи назаридан аҳамиятини кўриб чиқамиз. Биз фирибгарлик, инсон хатоси, технологиядаги носозликлар, ҳуқуқий ва меъёрий хавфлар каби турли хил операцион рискларни ўрганамиз. Ушбу бўлимда, шунингдек, банкнинг молиявий барқарорлиги ва ишчанлик обрўсига нисбатан операцион риск ҳолатларининг мумкин

бўлган оқибатлари муҳокама қилинади.

Операцион риск тушунчаси

Тижорат банки соҳасида операцион риск эҳтиёткорлик ва бошқарувни талаб қилувчи муҳим жиҳатдир. Операцион риск ички жараёнлар, тизимлар, одамлар ёки ташқи ҳодисалар натижасида юзага келадиган молиявий йўқотишларни англатади. У анъанавий кредит ва бозор таваккалчилигидан ташқари, банклар ҳар куни дуч келадиган хатарларнинг кенг доирасини ўз ичига олади.[6:6]

Операцион рискларнинг турлари

Тижорат банкларида операцион рисклар ҳар хил шаклларда намоён бўлиши мумкин, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга ва юзага келиши мумкин бўлган оқибатларга эга. Ушбу ҳар хил турдаги рискларни тушуниш банклар учун уларни самарали аниқлаш, баҳолаш ва камайтириш учун жуда муҳимдир. Базел қўмитаси банклар ва молия институтлари диққат марказида бўлиши керак бўлган етти турдаги операцион рискларни санаб ўтган: [7:21]

1. Ички фирибгарлик - Банкда ички фирибгарлик ҳаракатлари унинг манфаатларига зид келади. Йўқотишлар, фирибгарлик, солиқ мажбуриятларини бажармаслик, мулкни ўзлаштириш, қалбакилаштириш, пора бериш, лавозимларни атайлаб нотўғри тақсимлаш ва ўғирлик натижасида юзага келиши мумкин.

2. Ташқи фирибгарлик - ташқи фирибгарлик учинчи шахслар томонидан содир этилган ҳаракатлардир. Ўғирлик, аудит текширишларидаги сусткашлик ва тизим хавфсизлигини бузиш, тизимни бузиб кириш ёки рухсатсиз маълумотларни олиш ташқи фирибгарлик сифатида тез-тез учрайдиган амалиётлардир.

3. Меҳнат амалиёти ва ҳодимлар иш фаолиятидаги риск - Меҳнат қонунчилиги ёки ҳодимларнинг саломатлигига эътибор бермаслик, шунингдек, хавфсизлик қонун-қоидаларига риоя қилмаслик ҳар қандай ташкилотда жиддий операцион риск ҳисобланади. Ҳодимлар билан муносабатларни тенг ҳолатда ушласлик ҳодимларнинг ишчанлик салоҳиятига зарар етказиши, уларга муносиб тоовон ва имтиёзларни талаб қилади. Ахлоқсизлик мезонлари (жинсий тажовуз) ва ижтимоий айирмақашликлар - банк фаолиятига жиддий молиявий ва ишчанлик обрўсига путур етказадиган операцион рисклардан биридир.

4. Мижозлар, молиявий маҳсулотлар ва бизнес амалиёти - Одатда банклар эътиборсизликдан келиб чиқадиган кутилмаган ҳолатлар натижасида ўз мижозларига берилган ваъдаларни бажармайди. Махфийлик ва банк сирига оид ҳуқуқбузарликлар, махфий маълумотлардан нотўғри фойдаланиш бозорни манипуляция қилиш, пул ювиш, лицензиясиз фаолият банкларни суд жараёнларига олиб келадиган жуда кенг тарқалган амалиётдир.

5. Моддий активларга етказилган зарар - бу табиий офатлар ёки терроризм ва вандализм каби ҳодисалар натижасида моддий активларга, банк биносига етказилган зарарлар натижасида содир бўлиши мумкин. Иқлим шароитларининг тез ва кутилмаган ўзгаришлари доимий ташвишга сабаб бўлиб келган.

6. Бизнеснинг тўхтаб қолиши ва тизимдаги носозликлар - Таъминот занжиридаги узилишлар ва бизнеснинг узлуксизлиги ҳар доим банклар учун катта муаммо бўлиб келган. Тизимдаги носозликлар (аппарат ёки дастурий таъминот), телекоммуникациядаги узилишлар, электр таъминотидаги узилишлар молиявий йўқотишларга олиб келиши мумкин.

7. Бажариш, етказиб бериш ва жараённи бошқариш - Етказиб бериш, транзакция ёки жараённи бошқаришдаги муваффақиятсизлик бизнесга зарар етказиши мумкин бўлган операцион риск ҳисобланади. Маълумотларни киритишдаги хатолар, нотўғри алоқалар, муддатларни ўтказиб юбориш, бухгалтерия ҳисобидаги хатолар, нотўғри ҳисоботлар, мижоз активларининг бепарволик сабаб йўқолиши ва мижоз билан боғлиқ низолар банкка ҳуқуқий таҳдидларни келтириб чиқариши мумкин бўлган операцион риск ҳодисаси ҳисобланади.

Операцион риск оқибатлари

Операцион риск банкнинг молиявий барқарорлиги, обрўси ва умумий бизнес фаолияти учун жиддий оқибатларга олиб келиши мумкин, бу эса банкнинг рентабеллиги ва капитал захираларини бузилишига, харажатларнинг ошишига сабаб бўлади.

Молиявий таъсирлардан ташқари, операцион риск ҳодисалари ҳам банкнинг ишчанлик обрўсига (репутация) жиддий таъсир кўрсатиши мумкин. Операцион муваффақиятсизликлардан келиб чиқадиган салбий хабарлар мижозларнинг ишончини йўқотиши мумкин, бу эса мижозларнинг кетишига ва янги мижозларни жалб қилишда қийинчиликларга олиб келади. Ишчанлик обрўсига путур етказиш банкнинг омонатларни жалб қилиш, манфаатдор томонлар билан муносабатларни сақлаш ва бозорда рақобатдош устунликка эга бўлиш қобилятига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Шунингдек, операцион риск ҳолатлари банкнинг бизнес фаолиятини бузиши ва унинг мижозларга маҳсулот ва хизматларни етказиб бериш қобилятига тўсқинлик қилиши мумкин. Хизматларнинг узилиши, тизимнинг ишламай қолиши ёки маълумотларнинг бузилиши мижозларнинг норозиликка, бизнес имкониятларини йўқотишига ва потенциал тартибга солиш аралашувига олиб келиши мумкин.

Операцион рискнинг мумкин бўлган оқибатларини ҳисобга олган ҳолда, тижорат банклари учун операцион рискларни самарали бошқариш муҳим аҳамиятга эга. Рискларни аниқлаш, баҳолаш, мониторинг қилиш ва камайтириш стратегиялари операцион рискларнинг юзага келиши ва таъсирини минималлаштириш учун жуда муҳимдир. Операцион рискларни проактив бошқариш орқали банклар барқарорлигини оширишлари, молиявий барқарорлигини ҳимоя қилишлари ва тобора кучайиб бораётган рақобат ва қийин банк бизнесида ижобий обрў-эътиборни сақлаб қолишлари мумкин.

2-бўлим: Ушбу бўлим тижорат банкларида операцион рискларни баҳолашни асословчи турли назарий асосларни ўрганади. У учта муҳофаа чизиғи модели, Базел II ва III стандарти ва COSO ERM асослари каби кенг тарқалган моделларни кўриб чиқади. Биз ҳар бир

моделнинг салоҳиятини ва уларнинг банк соҳасида қўлланилишини таҳлил қиламиз.

Операцион рискларни баҳолашнинг назарий асослари
Операцион рискларни баҳолаш тижорат банкларида рискларни самарали бошқаришнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Операцион рискларни баҳолаш ва бошқаришда банкларга йўл-йўриқ кўрсатиш учун турли назарий асослар ишлаб чиқилган. Ушбу бўлимда кенг тарқалган тан олинган моделлар кўриб чиқилади, уларнинг кучли томонлари, чекловлари ва банк соҳасида қўлланилиши кўриб чиқилади.

Уч чизиқли мудофаа модели[8:95]

Уч чизиқли мудофаа модели одатда ташкилот ичидаги учта алоҳида чизиқ ёки қатламдан иборат. Келинг, ҳар бир қаторни батафсил кўриб чиқайлик:

1.Биринчи мудофаа чизиғи: Биринчи мудофаа чизиғи ҳар кунги хавфларга дуч келувчи, тезкор бошқарув ва ходимларни ифодалайди. Бунга бизнес ва амалиёт бўлимлари, HR киради. Биринчи ҳимоя чизиғи хавфларни аниқлаш ва баҳолаш, назоратни амалга ошириш ва хавф ҳодисаларини бошқариш учун жавобгардир.

2.Иккинчи мудофаа чизиғи: Иккинчи мудофаа чизиғи рискларни бошқариш фаолиятини назорат қилувчи ва қўллаб-қувватлайдиган функцияларни ўз ичига олади. Бунга рискларни бошқариш, комплаёнс, охириги назорат гуруҳлари киради. Иккинчи мудофаа чизиғи биринчи мудофаа чизиғи хавфларни самарали бошқаришини таъминлаш учун йўл-йўриқ, назорат ва мониторингни таъминлайди. Улар сиёсатлар, процедуралар ва назоратни ўрнатадилар ва рискларни бошқариш амалиётларининг самарадорлигини тасдиқлаш учун мустақил баҳолашлар ўтказадилар.

3.Учинчи мудофаа чизиғи: Учинчи ҳимоя чизиғи ички аудит функциясини англатади. Ички аудитор банкнинг рискларни бошқариш, назорат қилиш ва бошқарув жараёнлари самарадорлигини мустақил ва холисона кафолатлайди. У биринчи ва иккинчи мудофаа линияларининг мувофиқлиги ва самарадорлигини баҳолайди, назоратнинг заиф томонларини аниқлайди ва такомиллаштиришни тавсия қилади.

Уч чизиқли мудофаа моделининг аҳамияти ва афзалликлари:

Уч чизиқли мудофаа модели банкларга бир қатор афзалликларни беради, жумладан:

1. Аниқ рол ва масъулият: Модел рискларни бошқариш ва камайитиришга келганда ташкилот ичидаги турли гуруҳларнинг роли ва масъулиятини аниқлаб беради. Бу ҳар кимнинг ўзига хос бурч ва мажбуриятларини тушунишига ёрдам беради.

2. Рисклардан хабардорлик ва эгалик: Рискларни бошқаришда ҳимоянинг биринчи қаторини аниқ белгилаб, модел хавф-хатарлардан хабардорликни ривожлантиради ва шахслар ва бўлимларни ўзлари масъул бўлган рискларга эгалик қилишга ундайди.

3. Самарали рискларни бошқариш: Модел бутун банк бўйлаб рискларни бошқариш амалиётларини интеграциялаш орқали рискларни бошқаришга тизимли ёндашувни осонлаштиради. Банкларга хатарларни янада самарали аниқлаш, баҳолаш ва

назорат қилиш имконини беради, нохуш ҳодисалар эҳтимоли ва таъсирини камайтиради.

4. Мустақил ишонч: Иккинчи ва учинчи мудофаа линиялари рискларни бошқариш жараёнлари ва назорати самарадорлигини мустақил кафолатлайди. Бу назоратнинг заиф томонларини аниқлаш, жараёнларни яхшилаш ва умумий бошқарувни яхшилашга ёрдам беради.

5. Мувофиқлик ва регулятив талаблар: Мудофаа моделининг учта йўналиши кўплаб регулятив ва мувофиқлик талабларига мос келади, бу эса ташкилотларга регуляторлар ва манфаатдор томонларга самарали рискларни бошқариш амалиётларини намойиш этишни осонлаштиради.

Уч чизиқли мудофаа моделининг эволюцияси ва янгиланишлари:

Уч чизиқли мудофаа модели вақт ўтиши билан ишбилармонлик муҳитидаги ўзгаришларни ва пайдо бўлаётган илғор тажрибаларни акс эттириш учун ривожлантирилади. Банклар ва профессионал ташкилотлар моделдаги чекловларни бартараф этиш ва унинг доимий долзарблигини таъминлаш учун унга янгиланишлар ва такомиллаштиришлар киритиб бормоқда.

Моделдаги баъзи муҳим янгиланишларга қуйидагилар киради:

- Биринчи ва иккинчи мудофаа линияларининг уйғунлиги: анъанавий модел биринчи ва иккинчи йўналишлар ўртасида аниқ бўлинишни сақлаб қолган бўлса-да, ташкилотлар бу йўналишларни ўзларининг махсус эҳтиёжлари ва шароитларидан келиб чиқиб бирлаштириши мумкинлиги эътироф этилган.

- Риск маданияти ва жавобгарликка эътибор қаратиш: Моделнинг сўнгги янгиланишлари бутун ташкилотда хавф-хатардан хабардорлик маданиятини ривожлантириш ва рискларни бошқариш учун индивидуал жавобгарликни рағбатлантириш муҳимлигини таъкидлайди.

- Технология ва маълумотлар таҳлилининг интеграцияси: рискларни бошқаришда технология ва маълумотлар таҳлилининг ривожланаётган роли ташкилотларнинг ушбу воситалардан самарали фойдаланиш зарурлигини акс эттириш учун моделга киритилган.

Уч чизиқли мудофаа модели банкларга рискларни самарали бошқариш учун тизимли ёндашувни таъминлайди. Рол ва масъулиятни аниқ белгилаш орқали банклар рискларни бошқариш амалиётини бирлаштирадиган мустақам рискларни бошқариш тизимини яратиши мумкин. Модел пайдо бўлган муаммоларни ҳал қилиш ва унинг бугунги динамик бизнес муҳитида қўлланилишини таъминлаш учун ривожланишда давом этмоқда.

Базел II ва III структуралари

Базел кўмитаси бутун дунё бўйлаб банклар томонидан қўлланиладиган операцион рискларни баҳолаш учун асосларни ишлаб чиққан. Базел II операцион риск капитали талабларини ҳисоблаш учун илғор ўлчов ёндашувни ва стандартлаштирилган ёндашувни жорий этди. Базел III меъёрий-ҳуқуқий базани янада такомиллаштирди.

Кенгайтирилган ўлчов ёндашуви: илғор ўлчов

ёндашувини банкларга операцион риск капиталини баҳолаш учун ўзларининг ички моделларидан фойдаланишга имкон беради. Унда банкларнинг ички маълумотлари, ценарий таҳлили ва операцион рискни миқдорий баҳолаш учун статистик моделларнинг аҳамияти таъкидланган. Ушбу ёндашув мослашувчанликни таъминлайди ва банкларга рискларни баҳолашни ўзларининг махсус операцияларига мослаштиришга имкон беради.

Стандартлаштирилган ёндашув: операцион риск капиталини баҳолашнинг стандартлаштирилган усулини тақдим этади. У олдиндан белгиланган мезонлар асосида муайян бизнес йўналишларига риск вазини белгилайди. Ушбу ёндашув кичикроқ ёки илғор ўлчов ёндашуви учун зарур бўлган маълумотлар ва ресурсларга эга бўлмаган банклар учун рискни баҳолашни соддалаштиради.

Базел тузилмалари банклар ўртасида изчиллик ва таққослашни таъминлаб, операцион рискларни баҳолашга стандартлаштирилган ёндашувни таъминлайди. Бироқ, маълумотларнинг мавжудлиги ва сифати, моделни калибрлаш, доимий текшириш ва мониторинг зарурати билан боғлиқ муаммолар пайдо бўлади.

COSO ERM тизими [9]

COSO (Тридуай комиссиясининг ҳомий ташкилотлари қўмитаси) ERM – Enterprise Risk Management (Корхона рискларини бошқариш) тизими тижорат банкларида операцион рискларни баҳолашда қўлланилиши мумкин бўлган рискларни бошқаришнинг комплекс ёндашувидир.

COSO ERM тизими саккизта бир-бирига боғлиқ бўлган компонентлардан иборат: ички муҳит, мақсадни белгилаш, ҳодисаларни аниқлаш, хавфларни баҳолаш, хавфга жавоб бериш, назорат фаолияти, ахборот, алоқа ва мониторинг.

Ушбу асос рискларни бошқаришни банк стратегияси, маданияти ва фаолиятига интеграция қилиш муҳимлигини таъкидлайди. У банк мақсадларига таъсир қилиши мумкин бўлган ички ва ташқи омилларни ҳисобга олган ҳолда рискнинг яхлит кўринишини таъминлайди. COSO ERM тизими банкларга операцион рискларни самарали аниқлаш ва уларга жавоб беришга имкон берувчи рискларни бошқаришга проактив ёндашувни қўллаб-қувватлайди.

Бироқ, COSO ERM тизимини қўллаш катта куч ва ресурсларни талаб қилиши мумкин, чунки у бутун ташкилот бўйлаб рискларни бошқариш амалиётларини ўз ичига олади. Банклар ушбу асосни муваффақиятли амалга ошириш учун кучли етакчилик ёрдами, самарали мулоқотни ва мустақкам риск маданиятини таъминлаши керак.

Қўллаш имконияти

Ушбу назарий асосларнинг ҳар бири тижорат банкларида операцион рискларни баҳолаш бўйича қимматли тушунчаларни тақдим этади. Уч чизиқли муҳофаа модели масъулият ва рискни самарали бошқаришга урғу беради. Базел II ва III асослари операцион риск капиталига бўлган талабларни ҳисоблаш учун стандартлаштирилган ёндашувларни тақдим этади. COSO ERM тизими эса рискларни

бошқаришга яхлит ва проактив ёндашувни қўллаб-қувватлайди.

Қайси ёндашувни танлаш банкнинг ҳажми, мураккаблиги, риск аппетити ва тартибга солувчи талаблар каби омилларига боғлиқ. Банклар ёндашувлар комбинациясини қабул қилиши ёки уларни ўзига хос эҳтиёжларига мослаштириши мумкин. Танланган доирадан қатъий назар, операцион рискларни самарали баҳолаш банклар учун рискларни аниқлаш ва бошқариш, барқарорликни мустақкамлаш, молиявий барқарорлик ва ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш учун жуда муҳимдир.

3-бўлим: Бугунги динамик ва доимий ривожланаётган молиявий майдонда тижорат банклари ўз фаолиятини ҳимоя қилиш, манфаатдор томонларни ҳимоя қилиш ва узоқ муддатли барқарорликни таъминлашда операцион рискларни самарали баҳолаш муҳим аҳамиятга эга. Олдинги бўлимда кўриб чиқилган назарий асосларга асосланиб, ушбу бўлимда тижорат банкларида операцион рискларни самарали баҳолашнинг асосий элементларини ўрганамиз. Хусусан, биз рискларни идентификациялаш, рискларни ўлчаш ва миқдорини аниқлаш, риск мониторинги ва ҳисобот бериш, шунингдек рискларни камайтириш бўйича мустақкам стратегияларни амалга оширишнинг аҳамиятини қараб ўтамиз. Бундан ташқари, биз операцион рискларни баҳолаш амалиётини такомиллаштиришда технология ва маълумотлар таҳлили(data analysis)нинг ҳал қилувчи ролини қараб ўтамиз.

Рискни аниқлаш: Операцион рискни баҳолашнинг биринчи босқичи банк фаолиятига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган потенциал хавфларни аниқлашни ўз ичига олади. Бу жараён банкнинг хўжалик фаолияти, ички жараёнлари, таҳдид солиши мумкин бўлган ташқи омилларни ҳар томонлама тушунишни талаб қилади. Рискларни самарали аниқлашни осонлаштириш учун банклар ушбу жараёнда барча манфаатдор томонларнинг иштирок этишини таъминлаш учун мустақкам бошқарув тузилмаларини, шу жумладан рисклар бўйича қўмиталар яратиши керак. Бундан ташқари, банклар хавф-хатарлардан хабардорлик ва ҳисобот бериш маданияти (Риск маданияти)ни рағбатлантириши, барча даражадаги ходимларга потенциал хавфларни олдини олишга маъсул эканликларини шакиллантириш керак.

Рискни ўлчаш ва миқдорини аниқлаш: Рисклар аниқлангандан сўнг, кейинги муҳим элемент уларни аниқ ўлчаш ва миқдорини ҳисоблашдир. Бу ҳар бир риск ҳодисасининг потенциал таъсири ва эҳтимолини баҳолашни ўз ичига олади, бу эса банкларга ресурсларни мос равишда тақсимлаш ва устуворлик қилиш имконини беради. Тарихий йўқотиш маълумотларини таҳлил қилиш, хавфни баҳолаш ва ценарий таҳлили каби анъанавий усуллар хавфларни ўлчаш ва миқдорини аниқлашда муҳим рол ўйнайди. Бироқ, илғор data analysis ва machine learning техникасининг пайдо бўлиши бу жараёнда инқилобий ўзгаришларга сабаб бўлди, бу банкларга рискларни ўлчаш аниқлиги ва башорат қилиш имкониятларини ошириш учун катта ҳажмдаги ички ва ташқи маълумотлардан фойдаланиш имконини берди.

Рискларни мониторинг қилиш ва ҳисобот бериш: Аниқланган хавфларни узлуксиз мониторинг қилиш ҳар қандай пайдо бўлган таҳдидларни ўз вақтида аниқлаш ва уларга жавоб бериш учун муҳим аҳамиятга эга. Банклар потенциал риск ҳодисаларини зудлик билан аниқлаш учун реал вақт режимида маълумотлар узатиш, автоматлаштирилган огоҳлантиришлар ва истисноларга асосланган ҳисоботлардан фойдаланадиган ишончли риск мониторинг тизимини яратиши керак. Раҳбарият ва кузатув кенгашига мунтазам равишда рисклар ҳақида ҳисобот бериш онгли равишда қарор қабул қилишга ёрдам беради ва рискларни бошқариш амалиёти банкнинг стратегик мақсадларига мос келишини таъминлайди. Бундан ташқари, dashboard ва маълумотларни визуализация қилиш усуллари каби технологияга асосланган воситалардан фойдаланиш рискларни мониторинг қилиш ва ҳисобот бериш самарадорлигини ошириши мумкин.

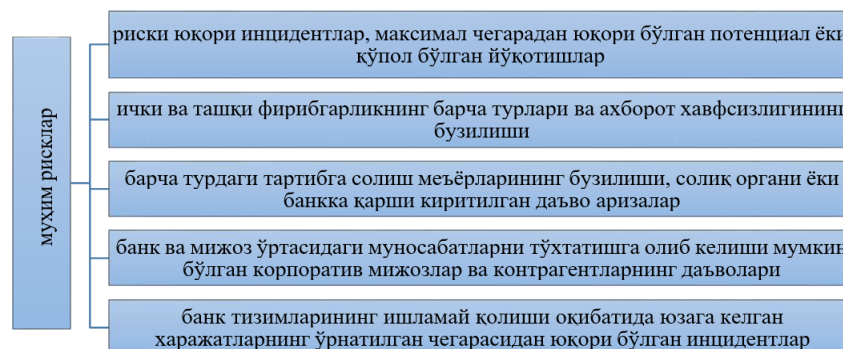
Рискларни юмшатиш стратегиялари: Рискларни камайтиришнинг самарали стратегиялари аниқланган хавфларнинг потенциал таъсирини минималлаштиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Банклар ҳар бир рискни юмшатиш бўйича аниқ қадамларни кўрсатувчи, аниқ масъулият ва муддатларни белгиловчи комплекс ҳаракатлар режаларини ишлаб чиқиши керак. Рискларни юмшатиш стратегиялари кенгайтирилган ички назоратни амалга ошириш, операцион жараёнларни кучайтириш, бизнес йўналишларини диверсификация қилиш, суғурта ёки бошқа молиявий воситалар орқали рискни ўтказишни ўз ичига олиши мумкин. Бундан ташқари, мунтазам стресс тестлари ва сценарий таҳлиллари банкларга ўз операцияларининг барқарорлигини баҳолаш ва потенциал заифликларни аниқлаш, шу билан рискларни фаол равишда ҳал қилиш ва камайтириш имконини беради.

Технология ва маълумотлар таҳлилининг роли: Технология ва маълумотлар таҳлили (data analysis) операцион рискларни баҳолашда инқилобий ривожланишларга сабабчи бўлди. Сунъий интеллект (artificial intelligence) ва машинали ўрганиш (machine learning) алгоритмлари банкларга катта ҳажмдаги тизимли ва тизимсиз маълумотларни таҳлил қилиш имконини беради. Ушбу технологиялар банкларга юзага келаётган рискларни аниқлаш, ўлчаш, аниқлигини ошириш, хатарлар ҳақида ҳисобот

бериш жараёнларини соддалаштириш ва рискларни проактив бошқаришни оsonлаштириш имконини беради. Бундан ташқари, рискларни бошқариш тизимлари, маълумотлар омборлари ва башоратли таҳлил қобилиятлари каби технологияга асосланган воситаларнинг интеграцияси банкларга ўзларининг операцион рискларини яхлит кўриш имконини беради, уларга онгли қарорлар қабул қилиш ва хавфларни камайтириш стратегияларини оптималлаштириш имконини беради.

Мураккаблик ва ноаниқлик кучайиб бораётган бир даврда тижорат банклари потенциал таҳдидларни самарали бошқариш учун операцион рискларни баҳолашнинг ишончли усулларини қўллашлари керак. Рискларни аниқлаш, ўлчаш ва миқдорини аниқлаш, мониторинг, ҳисобот бериш ва хавфларни камайтириш стратегиялари самарали операцион рискларни бошқаришнинг асосини ташкил қилади. Технология ва маълумотлар таҳлилидан фойдаланиш рискларни баҳолаш имкониятларини янада кучайтиради, бу эса банкларга рискларни проактив тарзда аниқлаш ва камайтириш, ўз фаолиятини ҳимоя қилиш ва бугунги қийин молиявий вазиятда рақобатдош устунликни сақлаб қолиш имконини беради. Ушбу асосий элементларни ўзлаштириб, технология қудратини ишга солган ҳолда, тижорат банклари рискларни бошқариш тизимини мустақкамлаши ва доимий ўзгариб турадиган муҳитда муваффақият қозониши мумкин.

4-бўлим: Муаммолар. Ушбу бўлимда биз тижорат банклари томонидан операцион рискларни баҳолаш тизимини жорий этишда дуч келадиган муаммоларни кўриб чиқамиз. Биз маълумотларнинг мавжудлиги ва сифати, ўзаро боғлиқ хавфларнинг мураккаблиги, шунингдек, хавфларни баҳолаш амалиётини доимий такомиллаштириш ва мослаштириш зарурияти билан боғлиқ муаммоларни ўрганамиз. Бундан ташқари, биз операцион рискларни баҳолашнинг келажақдаги потенциал йўналишларини, жумладан, ривожланаётган технологиялар ва регулятив ишланмаларни кўриб чиқамиз. Рискни юқори бўлган инцидентларни қайд этиш формаси рискни юқори, ўрта ва паст даражадаги мақомни бериш учун ишлатилади. Банк учун катта молиявий йўқотишларга ва репутациясига салбий таъсир қиладиган муҳим хатарларга юқори мақом берилади ва булар қуйидагиларни ўз ичига олади:



1-расм. Банкнинг молиявий ҳолатига ва репутациясига салбий таъсир қиладиган муҳим рисклар[10:244]

Операцион рискларни баҳолаш тижорат банклари учун рискларни бошқаришнинг муҳим таркибий қисмидир. Бу ички жараёнлар, одамлар, тизимлар ва ташқи ҳодисалардан келиб чиқадиган хавфларни аниқлаш, баҳолаш ва камайтиришни ўз ичига олади. Шу билан бирга, операцион рискларни самарали баҳолаш тизимини жорий қилиш банклар учун бир қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Ушбу бўлимда биз ушбу қийинчиликларни кўриб чиқамиз ва операцион рискларни баҳолаш амалиётини такомиллаштиришнинг келажақдаги потенциал йўналишларини муҳокама қиламиз.

Маълумотларнинг мавжудлиги ва сифати: Тижорат банклари олдида турган муҳим муаммолардан бири бу операцион рискларни баҳолаш учун маълумотларнинг мавжудлиги ва сифати. Банклар катта ҳажмдаги маълумотларни ишлаб чиқарадилар, аммо тегишли ва ишончли маълумотларни олиш мураккаб бўлиши мумкин. Турли тизимлар ва бўлимларда маълумотларнинг аниқлиги ва изчиллигини таъминлаш доимий муаммо бўлиб қолмоқда. Бундан ташқари, маълумотлардаги бўшлиқлар ва номувофиқликлар рискларни баҳолаш моделларининг самарадорлигига тўсқинлик қилиши мумкин, бу эса рискни нотўғри аниқлаш ва ўлчашига олиб келади.

Ушбу муаммони ҳал қилиш учун банклар маълумотларни бошқаришга устувор аҳамият беришлари ва ишончли маълумотларни бошқариш тизимларига сармоя киритишлари керак. Маълумотлар сифатини назорат қилиш, маълумотларни интеграциялаш жараёнлари ва маълумотларни текшириш механизмларини амалга ошириш маълумотларнинг ишончилиги ва мавжудлигини оширишга ёрдам беради. Қолаверса, маълумотлар таҳлили ва сунъий интеллектнинг(Artificial Intellgency) илғор усулларида фойдаланиш банкларга маълумотларни яхшироқ таҳлил қилиш ва шарҳлаш имконини беради, бу эса рискларни янада аниқроқ баҳолашга олиб келади.

Ўзаро боғлиқ рискларнинг мураккаблиги: Операцион рисклар кўпинча ўзаро боғлиқ бўлиб, уларни баҳолаш ва камайтиришни айниқса қийинлаштиради. Битта ҳодиса занжир реакциясини келтириб чиқариши мумкин, бу бир вақтнинг ўзида бир нечта хавфларни келтириб чиқариши мумкин. Масалан, киберҳужум бизнес операцияларини бузиши, мижозлар маълумотларини бузиши ва ишчанлик обрўсига путур етказиши мумкин. Ўзаро боғлиқ хавфларни аниқлаш ва бошқариш яхлит ва комплекс ёндашувни талаб қилади.

Ушбу мураккабликни бартараф этиш учун банклар ҳар хил риск турлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ҳисобга оладиган кенг қамровли рискларни бошқариш тизимини қабул қилишлари керак. Рисклардан хабардорлик ва ҳамкорлик маданиятини ривожлантириш орқали банклар ўзаро боғлиқ рискларни самарали аниқлаш, баҳолаш, қолаверса бошқариш қобилиятини ошириши мумкин.

Доимий такомиллаштириш ва мослашиш: Операцион рискларнинг динамик табиати рискларни баҳолаш

амалиётини доимий равишда такомиллаштириш ва мослаштиришни талаб қилади. Операцион рисклар технология, қоидалар, бизнес моделлари ва ташқи омиллардаги ўзгаришлар туфайли вақт ўтиши билан ривожланади. Шу сабабли, банклар рискларни баҳолаш методологияларини мунтазам равишда қайта кўриб чиқишлари ва уларни ривожланаётган хавф-хатарларга мослаштиришлари керак.

Доимий такомиллаштиришни таъминлаш учун банклар мустаҳкам алоқа механизмлари ва ўрганиш даврларини яратиши керак. Рискларни баҳолаш жараёнларини мунтазам равишда кўриб чиқиш, ҳодисадан кейинги таҳлилларни ўтказиш ва олинган сабоқларни ўз ичига олиш жуда муҳимдир. Бундан ташқари, инновациялар маданиятини ривожлантириш ва ривожланаётган технологияларни ўзлаштириш банкларга ривожланаётган хавфлардан олдинда туриш имконини беради.

Операцион рискларни баҳолашнинг келажақдаги йўналишлари: Банк соҳаси ривожланишда давом этар экан, келажақдаги бир қанча йўналишлар операцион рискларни баҳолаш манзарасини шакллантириши мумкин. Қуйида ривожланишнинг бир нечта потенциал соҳалари келтирилади:

Ривожланаётган технологиялар: Сунъий интеллект, машинали ўрганиш каби технологик ютуқлар операцион рискларни баҳолашни яхшилаш учун катта имкониятларга эга. Ушбу технологиялар маълумотларни йиғиш ва таҳлил қилишни автоматлаштириши, аномалияларни аниқлаши ва реал вақт режимида хавф мониторингини таъминлаши мумкин. Бундан ташқари, блокчейн технологияси маълумотлар хавфсизлиги ва шаффофлигини ошириши, маълумотларнинг бузилиши ва фирибгарлик билан боғлиқ операцион рискларни камайтириши мумкин.

Норматив ишланмалар: Назорат қилувчи органлар операцион рискларни баҳолаш амалиётини шакллантиришда ҳал қилувчи рол ўйнайди. Банклар ва регуляторлар ўртасидаги давомий ҳамкорлик рискларни баҳолашнинг стандартлаштирилган асослари ва ҳисобот талабларини келтириб чиқариши мумкин. Бундан ташқари, регулятив ўзгаришлардан хабардор бўлиш ва рискларни бошқариш амалиётини мос равишда мувофиқлаштириш банклар учун мувофиқликни сақлаш ва юзага келадиган рискларни самарали бошқариш учун жуда муҳимдир.

Операцион рискларни баҳолаш тижорат банклари учун доимий муаммо ҳисобланади. Маълумотларнинг мавжудлиги ва сифати, ўзаро боғлиқ хавфлар, шунингдек, доимий такомиллаштириш билан боғлиқ тўсиқларни енгиб ўтиш рискларни самарали бошқариш учун жуда муҳимдир. Ривожланаётган технологияларни қўллаш ва регуляторнинг ўзгаришларига мослашиш операцион рискларни баҳолашнинг келажагини шакллантириши мумкин, бу динамик банк тизимида рискларни проактив равишда аниқлаш ва юмшатиш имконини беради. Ушбу муаммоларни ҳал қилиш ва келажақдаги йўналишларни ўрганиш орқали тижорат банклари ишончли ва барқарор операцион рискларни бошқариш тизимини яратиши мумкин.

Хулоса

Тижорат банкларида операцион рискни баҳолашнинг назарий асосларини ҳар томонлама тадқиқ этишда банк соҳасининг ушбу муҳим жиҳатининг нозик томонларига чуқурроқ кириб борилди. Турли моделлар ва тизимлар ўрганиб чиқилиб, операцион рискларга ҳисса қўшадиган омиллар, уларни баҳолаш ва бошқариш учун фойдаланиладиган методологиялар ҳақида чуқурроқ тушунчага эга бўлинди.

Ушбу мақолада тижорат банкларнинг барқарорлигини таъминлашда операцион рискларни баҳолашнинг аҳамияти кўрсатиб ўтилди. Ички жараёнлар ва тизимларнинг носозликларидан тортиб, ташқи ҳодисалар ва инсон хатолигигача операцион рискларнинг кўп қиррали табиати ўрганиб чиқилди. Рискларнинг динамик хусусиятини тан олган ҳолда, рискларни бошқаришда проактив ва комплекс ёндашувни қўллаш муҳимлигига хулоса қилинди.

Ушбу мақоланинг асосий йўналишларидан бири бу операцион рискларни баҳолашда турли ҳил ёндашувларни ўрганишдир. Тижорат банкларининг мураккаблиги ва хилма-хиллиги ҳар бир муассасанинг ўзига хос хусусиятлари ва эҳтиёжларига мос келадиган рискларни баҳолаш тизимини ишлаб чиқиш ва мослаштиришни талаб қилади. Ценарий таҳлилининг анъанавий ёндашувлари ва асосий риск кўрсаткичларидан тортиб Баес тармоқлари ва Монте-Карло симуляцияларининг илғор усулларига, операцион рискни баҳолаш учун мавжуд воситалар кенг ва ривожланмоқда.

Бундан ташқари, бошқарув, маданият ва риск аппетитининг операцион рискларни баҳолашдаги роли кўриб чиқилди. Кўриниб турибдики, регуляторлар томонидан қўллаб-қувватланадиган рискларни бошқариш маданияти бутун банк бўйлаб рисклардан хабардорлик ва жавобгарликни ўрнатишда жуда муҳимдир. Тижорат банклари рискдан хабардор бўлиш маданиятини шакллантириш орқали ўз фаолиятининг умумий барқарорлиги ва мустаҳкамлигини таъминлаб, операцион рискларни фаол аниқлаши, баҳолаши ва камайтириши мумкин.

Олдинни кўра билган ҳолда, тижорат банклари доимий равишда ўзгариб турадиган рисклар манзарасига жавобан операцион рискларни баҳолаш методологияларини доимий равишда мослаштиришлари ва такомиллаштиришлари зарур. Янги технологияларнинг пайдо бўлиши, рақамлаштиришнинг кучайиши, ўзгарувчан регулятив талаблар янги муаммолар ва имкониятларни келтириб чиқаради. Шу сабабли, тижорат банклари хушёр бўлишлари ва рискларни бошқариш имкониятларини ошириш учун маълумотлар таҳлили, сунъий интеллектдан фойдаланган ҳолда операцион рискларни баҳолашда инновацион ёндашувларни қўллашлари керак.

Тижорат банкларида операцион рискни баҳолаш рискларни бошқариш амалиёти учун муҳим ишончли асос бўлиб хизмат қилади. Операцион рискларни баҳолашнинг назарий асосларини тушуниб, тижорат

банклари рискларни самарали аниқлаш, баҳолаш ва камайтириш имконини берувчи мустаҳкам асосларни ишлаб чиқиши мумкин. Банк тизими ривожланишда давом этар экан, тижорат банклари ўз фаолиятининг узоқ муддатли ҳаётийлиги ва муваффақиятини таъминлаб, операцион рискларни баҳолашга проактив ва мослашувчан ёндашувни қўллашлари зарур.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки Бошқарувининг банклар ва банклар гуруҳларининг таваккалчиликларни бошқариш тизимига доир талаблар тўғрисидаги низоми. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2023-йил 18-апрелда рўйхатдан ўтказилди, рўйхат рақами 3427.
2. Blacker K. Mitigating Operational Risk in British Retail Banks // Risk Management. 2000. Vol.2, N3. P.23-33
3. Borodovsky L., Lore M. eds. The professional's handbook of financial risk management. Oxford: Butterworth-Heinemann, 2000. 832 p
4. Calculation of RWA for operational risk. Basel Committee on Banking Supervision. 2022 https://www.bis.org/basel_framework/chapter/OP_E/10.htm?inforce=20220101&published=20191215&export=pdf p.3.
5. Power M. The Invention of Operational Risk // Review of International Political Economy. 2005. Vol. 12 (4). P. 577-599.
6. Consultative Document on Operational Risk, Supporting Document to the New Basel Capital Accord, Issued for comment by 31 May 2001. <https://www.bis.org/publ/bcbcsa07.pdf> 6-p.
7. Basel Committee on Banking Supervision. Working Paper on the Regulatory Treatment of Operational Risk. September 2001 https://www.bis.org/publ/bcbs_wp8.pdf 21 p.
8. ARIANE CHAPELLE. Operational Risk Management Best Practices in the Financial Services Industry. Printed in Great Britain by TJ International Ltd, Padstow, Cornwall, UK. 2019. 95p.
9. LEVERAGING COSO ACROSS THE THREE LINES OF DEFENSE. By The Institute of Internal Auditors® July 2015. <https://riskcue.id/uploads/ebook/20211013105542-2021-10-13ebook105459.pdf>
10. и.ф.д. Тошпулатов Д.А. Банкларда операцион рискларни риск инцидентлари рўйхатини шакллантириш орқали баҳолаш ва бошқариш. "Логистика ва Иқтисодиёт" илмий электрон журнали. IV CON. 2021. 244 б.